

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
<https://kksu.co.in/>

Digitization was executed by NMM

<https://www.namami.gov.in/>

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
<https://egangotri.wordpress.com/>

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक		✓
हस्तलिखित संग्रह		
दाखल क्र.	M-2533	विषय
नाव	निधेदु	
लेखक / लिपीकार		
पृष्ठ	26	काळ
		पूर्ण / अपूर्ण

१२
DR

॥ चतुष्टय प्रारंभः ॥

॥ सिद्धिं निदिष्टं उपादिष्टं वेदांशं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐम् ॥ मयरसतजमनलगसमितं भामुतिवाञ्छयुं जगति य
स्य ॥ सजयति पिंगलनागः शिवप्रसादाद्दिशु इमतिः ॥ १ ॥ त्रिगुरुं विद्धि मकारं ल
घ्वादि समन्वितं यकाराख्यं ॥ लघुमध्यमंतुरेफंसकारमंतरे गुरुं निबद्धं ॥ लघ्वंत्यंहि
कारं जकारमुभयोर्लघुं विजानीयात् ॥ आदिगुरुं च भकारं नकारमिह पेंगले त्रि
लघुं दीर्घं संयोगपुरंतर्थास्वरुख्यं जनांतमृष्मांतं ॥ सानुस्वारं च गुरुं कचिदवसा
पिलघ्वं लक्ष्म ॥ आदिमुध्यावसानेषु युरतायां तिलाघवं ॥ भजसागोरवं यांति मूना
तु गुरुं लाघवं ॥ त्रिविधं संदेशवर्णेषु मात्रमुवाच पिंगलः सूत्रं ॥ छंदोवर्गपदार्थप्र

पंचमैर्युक्तमंतरस्याभिश्च संयुतं। ओरस्यंतं विजानीयां कंठ्यमाहुरसंयुतं ॥ १६ ॥ कंठ्यावहावि
 चुयशगस्तालव्या ओष्ठजावुष्ट। सुर्मर्धन्यान्तदुरषादंत्याल्लतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वावहलेतु
 कुः प्रोक्तोदंत्योष्ठ्योवस्मृतोवुधैः। एरेतुकंठतालव्या ओओ कंठोष्ठजोस्मृतो ॥ १८ ॥ अधिमात्रातु
 कंठ्यास्यादेकारेकारयोर्भवेत्। ओकारोकारयोर्मात्रातयोर्विद्वत्संवृतं ॥ १९ ॥ संवृतं मात्रिकं
 ज्ञेयं विद्वत्तु द्विमात्रिकं। घोषावासंवृताः सर्वे अधोषाविद्वताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥ स्वराणां गुरुषु
 णां चैव विद्वत्तं करणं स्मृतं। तेभ्योपि विद्वतावेङ्गोताभ्यामैचौतथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमा
 णां च नीसिकास्थानमुच्यते। अयोगवाहाविज्ञेया आश्रयः स्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अल्पावुवा

रक्ष.

२

णानिर्घोषोदंत्यमृत्यस्वराननु। अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं द्वेः शेषेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे वि
ष्ट्यां तु विरामे चाक्षरद्वये। द्विरेष्ट्यो तु विग्रहीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्रीयथाह
रेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पाठयेत्। भीतापतनभेदाभ्यां तद्दृष्ट्यां न प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा
सौराष्ट्रिकानां तत्कं इत्यभिभाषते। एवं रंगाः प्रयोक्तव्याः खे अरा इव खेदया ॥ २६ ॥
रंगवर्णप्रयुंजीरन्मोग्रसेत्पूर्वमक्षरं। दीर्घस्वरं प्रयुंजीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥
हृदये चेकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि। नासिकायां तथा ईं च रंगस्येवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ ह
दयादुकरेति षट्कां स्येन समनुस्वरन्। मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वा इति निदर्शनं ॥ २९ ॥ १२

हूः। यमी। उर्वशी। पृथिवी। इंद्राणी। गोरी। गोः। धेनुः। अघ्या। पथ्या। स्वस्तिः। उषाः। इळा।
 रोदसी। तिषट्त्रिंशत्पदानि॥ ५॥ अश्विनो। उषाः। सूर्यो। वृषाकपायी। सरण्यूः। त्वष्टा।
 सविता। भगः। सूर्यः। पूषा। विष्णुः। विश्वानरः। वरुणः। केशी। केशिनः। वृषाकपिः।
 यमः। अज एकपातु। पृथिवी। समुद्रः। अथर्वी। मनुः। दध्युः। आदित्याः। सप्तज्ञप
 यः। देवाः। विश्वेदेवाः। साध्याः। वसवः। वाजिनः। देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदा
 नि॥ ६॥ अग्निर्देविणोदा अश्वो वायुः श्येनो श्विनो षट्॥ ॥ इति निघंटो पंचमोऽध्या
 यः॥ ॥ ४१२ प्रथमाध्यायस्य पदानि खंडानि ७ । द्विती० निखंडानि । २२ ।

त्ययहेतोश्चशास्त्रादौ ॥१॥ धीश्रीस्त्रीम् ॥ वरासायू ॥ कागुहारू ॥ वसुधासू ॥ सातेक्
तू। कदासजू। किंवदभू ॥ नहसन्। गृत्तू। गंते। धादिपरः। हे। लोसः। ग्लो। अष्टोवसव
इति ॥२॥ छंदः। गायत्री। दैव्येकं। आसुरीपंचदश। प्राजापत्याष्टौ। यजुषां षट्। सा
म्ना द्विः। ऋचां त्रिः। द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धता। त्रींस्त्रीनृचां। चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः। ए
कैकंशेषे। जह्यादासुरी। तान्युल्लिगनुष्टुबृहतीपंक्तित्रिष्टुपूजगत्यः ॥ तिस्रस्तिस्रः
सनाम्य एकैका ब्राह्म्यः ॥ प्राग्यजुषामार्ष्य इति ॥३॥ पादः। द्यादिपूरणः। गायत्र्या
वसवः। जगत्या आदित्याः। विराजादिशः। त्रिष्टुभोरुद्राः। एकद्वित्रिचतुर्व्यादुक्तपा

Cir. No.

Srimati

२० दं॥ आद्यंचतुष्यादनुभिः। कचित्रिपादविभिः। सापादनिचृत्। षट्सप्तकर्णोर्मध्ये ह
 तिपादनिचृत्। द्वौ नवकोषद्वयनागी। विपरीतावाराही। षट्सप्तकाष्टकेर्वर्द्धमाना।
 परीताप्रतिष्ठा। तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्यां। त्रिपात्रेष्टुभैः॥ उस्मिगायत्रो जाग
 तश्च। ककुममध्ये चेदंत्यः। पुरुउस्मिकपुरः॥ ४॥ परोस्मिक्यरः। चतुष्यादविभिः। अ
 नुष्टुपायत्रैः। त्रिपात्कचिज्जागताभ्यांच। मध्येतेच। बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः
 पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः। न्यंकुसारिणी द्वितीयः। स्कंधोग्रीवीक्रौष्टुकेः। उरो बृहती या
 स्कस्य। उपरिष्ठा बृहत्यंत्ये। पुरुस्ता बृहती पुरः। कचिन्नवकाश्चत्वारः। वैराजो गाय

॥ त्रैविभिर्जीगतेर्महाबृहती । सतो बृहती तां दिनः । पंक्तिर्जीगतौ गायत्रौ च । पूर्वो
वेदयुजो सतः पंक्तिः । विपरीतो च । आस्तारपंडुः परतः ॥ ५ ॥ प्रस्तारपंडुः पुरतः ॥ वि
ष्टारपंक्तिरंतः । संस्तारपंडुर्वृहिः । अक्षरपंडुः पंचकाश्चत्वारः । द्वावप्यत्यशः । पद
पंडुः पंच । चतुष्कषट्कोन्नयश्च । पथ्यापंचभिर्गायत्रेः । जगती षड्भिः । एकेन त्रिषु पूज्यो
तिष्मती । तथा जगती । पुरस्ताज्यातिः प्रथमेन । मध्ये ज्योतिर्मध्यमेन । उपरिष्ठाज्यो
तिरंत्येन । एकस्मिन्यंच के छंदः शंकुमती । षट्के ककुक्षती । त्रिपादणिष्टमध्यापिपी
लिकमध्या । विपरीताय वमध्या । ऊनाधिके नैकेन निचदुरिजो । द्वाभ्यां विराह्वराजो ।

६०

३

आदितःसंदिग्धे ॥६॥ देवतादितश्च । अग्निः सवितासोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणा विं
द्रो विश्वे देवा देवताः । स्वराः षड्भुजः षड्भगो धारमंध्यमपंचमधेवत निषादाः । सित
सारंगपिशंगहृत्स्मनीललोहितगौरावर्णाः । आग्निवेश्यकाश्यपगौतमांगिरसभा
र्गवकौशिकवासिष्ठानिगोत्राणि । श्यामान्यतिछंदसि । रोचनाभाः कृतयः अनु
क्तानां कामतोवर्णइति ॥७॥ चतुःशतमुत्कृतिः । चतुरश्वतुरःस्यजेदुत्कृतेः । ता
न्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः । प्रकृत्याचोपसर्गवर्जितः । धृत्यष्टिशकरीजगत्यः । पृथ
क्पृथक्पूर्वतएतान्येवेषां । द्वितीयंतीयमतितः । अथलोकिकं । आत्रैष्टुभाच्चयदा

दि

र्ष। पादश्चतुर्भागः। यथावृत्तसमाप्तिर्वा। लः समुद्रागणः। गौगंतमध्यादि न्लश्च। स्व
रा अर्द्धचार्यार्द्ध। अत्रायुङ्गु। षष्टोज्जु। लोवा। लोचेत्यदं द्वितीयादि। सप्तमः प्रथमा
दि। अंत्ये पंचमः॥ ८॥ षष्ठश्चल। त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्येच। विपुलान्या। चपला
द्वितीयचतुर्थो गमध्वेजो। पूर्वमुखपूर्वा। जघनपूर्वतरत्र। उभयोर्महाचपला। आ
द्यर्द्धसमागतिः। अंत्ये नोपगतिः। उक्रमेणोद्गीतिः। अर्द्धवसुगणआर्यागतिः।
वैतालकीयंद्विः स्वरा अयुक्त्या देयुग्वसवोतेलीः। गोपछंदसिकं। आपातलिकाभोग।
शेषे परेण युङ्गु। साकं। षड्वा मिश्रायुजि। पंचमेन पूर्वः साकंप्राच्यवृत्तिः। अयुक्त

६०

४

तीयेनोदीच्यवृत्तिः। आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकं। अयुक्कारुहा सिनी॥९॥ युगपरंतिका। गं
ताद्विर्वसवो पात्रासमकल्वमः। द्वादशश्रवानवा सिका। विश्लोकः पंचमाष्टमो। चि
त्रानवमश्च। परयुंक्तेनोपचित्रा। एभिः पादाकुल्लकं। गीत्यार्यालः। शिखाविपर्यस्ता
द्दी। लः पूर्वश्चेज्योतिः। गश्चेत्सोम्या। चूलिकेकान्नत्रिंशदेकत्रिशदंतेग। साम्येनन
समालाग्लदति॥१०॥ वृत्तं। सममर्द्धसमंविषमंच। समंतावत्कृतः कृतमर्द्धसमं वि
षमंच। राश्यूनं। ग्लितिसमानी। लितिप्रमाणी। वितानमन्यत्र। पादस्यानुष्टुप्
कं। नप्रथमात्स्रो। दीतीयचतुर्थयोरश्च। वान्यत्र। यच्चतुर्थीत्। पथ्यायुजोऽत्र। वि

रा

४

परातैकीयं। चपलायुजोन्। विपुलायुगलः सप्तमः। सर्वतः सेतवस्य। भ्रौ नौ च। प्रतिपा
 दं चतुर्वध्यापदचतुर्ध्वं। गावंत आपी उः॥११॥ गावादी चेत्यापी उः। प्रत्यापी उगा
 वादी च। प्रथमस्य विपर्यासे मंजरीलवत्यमृतधाराः। उद्गता मेकतः स्त्रो स्त्रो नो जौ
 भ्रौ ज्यो ग्स्त्रो स्त्रो ग्। तृतीयस्य सारभकं नौ भ्रौ। ललितं नौ सौ। उपस्थितप्रचुपितं
 पृथगाद्यमेसौ ज्भ्रौ गोस्त्रो ज्भ्रौ गौ स्त्रो ज्यो य्। वर्द्धमानं तृतीये नौ स्त्रो स्त्रो। शुद्धविराजुषभं
 ज्त्राः। अर्द्धे। उपचित्रकं सौ स्त्रो ग्भ्रौ भ्रौ ग्। द्रुतमध्याभ्रौ भ्रौ ग्न्त्रो ज्यो। वेगवती सौ स्त्रो
 भ्रौ भ्रौ ग्। भद्रविराजुर्गौ स्त्रो ज्यो ग्। केतुमती स्त्रो सौ भ्रौ नौ ग्। आख्यानकांतो ज्यो

२५

ज्जो जोग। विपरीताख्यानकी ज्जो जोगो जोग। हरिणसुतासो स्त्री ग्भो भो। अपर
वक्रं नो लो ग्भो ज्जो। पुष्पिताया नो र्यो ज्जो जोग॥ १२॥ यवमतीर्ज्जो ज्जो जोग॥ त्रिसे
कान्नत्रिंशदेकत्रिंशदंतेग। खंजामुहसंयुज्जोति॥ १३॥ यतिर्विच्छेदः। तनुमध्यास्यो। कु
मारललिता ज्जो जोग। माणवका क्रीडितकं भ्ते लो। चित्रपदा भो भो। विद्युन्माता भो
भो। भुजगु शिशु भूतानो म्। हलमुखी नो स। शुद्ध विराण्मसो ज्जो। परणवो भ्ते यो
। रुक्मवती भो सो। मयूरसारिणी ज्जो गौ मितां भो सो। उपस्थिता लो ज्जो। ए
करूपं सो ज्जो ग। इन्द्रवज्रा नो ज्जो ग। उपेन्द्रवज्रा ज्जो जोग। वाद्यं तावुपजातयः।

रा
५

दोषकर्मभोग्ग। शालिनाम्नो लो ग्समुद्रक्षयः ॥ १४ ॥ वानो मरिम्भो लो ग्व। भ्रम
 रविलसितंम्भो न्नेोग्ग। रथो दूतानैर्लो ग्ग। स्वागता नैर्भोग्ग। स्तानैर्लो ग्ग। रये नीर्जो
 लो ग्ग। जगती। वंशस्त्रा जौ जौ। इन्द्रवं शातो जौ। दूतविलंबितन्भो भौ। तो द कंसः।
 पुटो नैर्भ्यो वस्कसमुद्राः। जलो दूतगतिर्जौ जौ। रसरत्नवः। भुक्तं ग प्रयातं यः। स्रग्धि
 णीरः। प्रमिताक्षरा स्त्रो सौ। वैश्वदेवी मो या विं द्रियक्षयः। नवमालिनी न्नेो भ्याविति
 ॥ १५ ॥ प्रहर्षिणी न्नेो जौ ग्ग। त्रिकदशको। रुचिरा न्नेो स्त्रो ग्ग। समुद्रनवकौ। मत्तमयूरो न्नेो
 स्त्रो ग्ग। असंवाधानैर्लो ग्ग। विं द्रियनवकौ। अपराजितानैर्लो ग्ग। स्वरक्षयः। प्रहरण

प्रद.

कलितानोभ्रोलोच। वसंततिलकाभौजोगो। सिंहोन्नताकाशपस्य। उद्धर्षिणीसेतवस्य
। चंद्रावर्त्तानोभोस॥ मालर्त्तुनवकोचेत्। मणिगुणनिकरोवसृषयः। मालिनीनोभ्यो
यु। क्षपभगलविलसितंभ्रोनोभोस्वरनवको। हरिणीभोभ्रोल्लोयससमुद्रक्षपयः
। एथ्विज्जोभ्रोल्लोयससमुद्रक्षपयः। वंशपत्रपतितंभ्रोभ्रोल्लोयससमुद्रक्षपयः। मंदराक्रांता
भ्रोनोभ्रोल्लोयससमुद्रक्षपयः। शिखरिणीभ्रोल्लोयससमुद्रक्षपयः। कुसुमितलता
वेल्लिताभ्रोल्लोयससमुद्रक्षपयः॥ १६॥ शार्दूलविक्रीडितभ्रोल्लोयससमुद्रक्षपयः।
षयः। सुवदनाभ्रोल्लोयससमुद्रक्षपयः। ग्लितिरुत्तं। स्वग्धराभ्रोल्लोयससमुद्रक्षपयः।

राग

६

THE

DIVYA JEEVAN

सप्तकाः। मद्रकं भौ नौ नौ नौ दिगादित्याः। अश्वललित नौ नौ नौ नौ पुशदित्याः।
। मत्ताक्रीडा भौ नौ नौ नौ ग्वसुपंचदशको। तन्वी नौ नौ नौ नौ दिगादित्याः। क्रौंचप
दाभौ नौ नौ नौ नौ गभूतं द्रियवस्त्वषयः। भुजंगविजृम्भितं भौ नौ नौ नौ लो वसुरुद्रक्षषयः
। अपवाहको भौ नौ नौ नौ नौ गो नवकर्तुरसै द्रियाणि। दंडको नौरः। प्रथमश्चंडवृष्टिप्र
यातः। अन्यत्र रातमांडव्याभ्यां। शेषः प्रचित इति ॥ १७ ॥ अत्रानुक्तं गाथा। द्विको ग्लै।
मिश्रोच। एथग्लामिश्राः। वसवस्त्रिकाः। लईसैकेग। प्रतिलोमगुणं द्विलीद्यं। ततो
ग्येकं जत्यात्। द्विरई। रूपेश्रन्यं। द्विः श्रन्ये। तावदर्थतद्गुणितं। द्विर्न ॥ तदंतानां

२०५/३५-५०-१८

१६.

७

। एकोनेद्वा । परे पूर्णं परे पूर्णमिति ॥ १८ ॥ मयद्वादशधीः पंचदशछंदः षोडशपादः परो
स्मिक्त्रस्तारपंक्तिर्विंशतिर्विंशतिरेकविंशतिर्देवतादितोष्टोचतुः शतं षष्टो विंशतिर्विं
शतिर्युगपरांतिकात्रयोदशवृत्तंगावांदो विंशतिर्विंशतिर्यवमतीत्राणियतिर्विंशति
वीतोमरिमष्टादशप्रहर्षिणी विंशतिः शार्दूलविक्रीडितं पंचदशानुक्तं सप्तदशाष्ट
दश ॥ इति छंदः समाप्तः ॥ ॥ अं पंचसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिं ॥ दिनत्व
यनमासांगं प्रणम्य शिरसाश्रुचिः ॥ १ ॥ प्रणम्य शिरसा कालमभिवाद्य सरस्वती
म् ॥ कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मनः ॥ २ ॥ ज्योतिषामयनं कृत्स्नं प्रव

रा

७

क्ष्याम्यनुपूर्वशः॥ विप्राणां संमतं लोके यज्ञकालार्थं सिद्धये ॥३॥ निरेकं द्वादशां द्वा
दं द्विगुणं त्रिसंज्ञिकं ॥ षष्ठ्या षष्ठ्या पुनं द्वाभ्यां पूर्वणां रासिरुच्यते ॥४॥ स्वराकर्म
के सोमाकौ यदा साकं सवासवौ ॥ स्यान्न द्वादशयुगं माघस्तपः शुक्लो दिनं त्यजः ॥५॥
प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्या चंद्रमसा बुधक ॥ सार्पादौ दक्षिणार्कस्तमाद्यश्रावणयोः
सदा ॥६॥ घर्मवृद्धिरपां प्ररुः क्षपाहास उदगातो ॥ दक्षिणे तो विष्यं स्तोषणम् इत्यं
यनेन तु ॥७॥ द्विगुणं सप्तमं चादुरयनाद्यं त्रयोदश ॥ चतुर्थं दशमं चैव द्विगुणमाद्यं व
हुलेष्यतौ ॥८॥ वसुस्त्वष्टा भगो जश्व मित्रः सर्पाश्चिनो जलं ॥ धाता कश्चापना

द्याश्चार्द्धपंचनभस्त्वृतुः ॥८॥ भांशास्युरष्टकाः कार्याः पक्षाद्वादशचोद्गताः ॥ एका
 दशगुणः स्योनः शुक्लेर्द्धचैदवायेति ॥१०॥ २॥ कार्याभांशाष्टकाः स्थानेकलाएका
 नविंशतिः ॥ ऊनस्थाने द्विसप्ततीरुद्वपेदूनसंमिताः ॥११॥ अहंशीभशेषोदिवसांश
 भागः श्वतुर्दशस्याप्युपनीतभिन्नं भार्द्धधिकेचाधिगते परेशोद्वावुत्तमैकं नवकेरवेद्यं ॥१२॥
 पक्षात्यंचदशाचोर्ध्वतुद्रुक्तमिति निर्दिशेत् ॥ नवभिस्तु द्रुतोंशस्यादूनोशद्यधिकेन तु ।
 ॥१३॥ जौडाघः खेभ्वेहीरोषाचिन्मूषण्यः सोमाधानः ॥ रेमध्राश्वा३० जस्त्रिघोहयेशु
 इत्यक्षालिंगैः ॥१४॥ जावाद्यंशे समं विद्यात्सर्वाद्देवार्वस्तनरे ॥ भादानोशश्चतुर्दश

ikar,

(MONTHLY)
Sitabuldi, NAGPUR

काष्ठानां देविना कलाः ॥ १५ ॥ कला दशचविंशस्यादिमुहूर्तस्तनाडिके ॥ द्वित्रिंशस्त
ललानां तु षट्शतीन् अधिकं भवेत् ॥ १६ ॥ नाडिके द्वे मुहूर्तस्तपंचाशत्यं लमाषकं ॥ मा
षका कुम्भकोशेणः कुर्येर्वर्धते त्रिभिः ॥ १७ ॥ सप्तसप्तकुम्भयुक्तस्योनः सूर्योद्योनित्रयो
दश ॥ नवमानिचपंचाहः काष्ठाः पंचाशरास्मृताः ॥ १८ ॥ सविष्टाभ्यां गुणाभ्यस्तान्त्र
ग्विलग्नान्विनिर्दिशेत् ॥ सूर्यान्मासान्वळभ्यस्तान्विद्याच्चांद्रमसान्तरत्न ॥ १९ ॥
अतीतपर्वभागेषु शोधयेद्दिगुणांतिथिं ॥ तेषु मंडळभागेषु तिथिनिष्ठागतोरविः
॥ २० ॥ याः पर्वभादानकलास्ती सुसप्तगुणांतिथिम् ॥ प्रक्षिप्रेत्कलासमूहस्तवि

३६

२

द्यादादानकीः कलाः ॥ २१ ॥ यदुत्तरस्यायनतोयनेस्याच्छेषंतुयदक्षिणतोयनस्य ॥ तदे
वषष्ट्यादिगुणं द्विमुक्तं सद्वादस्यं स्याद्विषयसंप्रमाणं ॥ २२ ॥ तदद्द्विदिनभागानां सदाप
र्वणिपर्वणि ॥ सतु। शेषंतुतद्विद्यात्संख्यायसहपर्वणी ॥ २३ ॥ इत्कपायसमुद्देशोभ
योप्येनंप्रकल्पयेत् ॥ ज्ञेयराशिगतान्यस्यान्विभजेज्ञानराशिषु ॥ २४ ॥ अग्निप्रजा
पतिः सोमोरुदितिर्वृहस्यतिः ॥ सर्पाश्चपितरश्चैवभगश्चैवार्यमापिच ॥ २५ ॥ ५ ॥
सवितात्वष्टाथवायुश्चंद्राग्नीमित्रएवच ॥ इन्द्रोनिर्ऋतिरापोदेविश्वेदेवास्तथैवच ॥ २६ ॥
विष्मर्वसवोवरुणोजएकपातथैवच ॥ अहिर्बुध्न्यस्तथापूषाश्विनौयमएवच ॥ २७ ॥

नक्षदेवताएताएताभिर्यज्ञकर्मणि॥ यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नामनक्षत्रजं स्मृतं ॥ २८ ॥
इत्येतन्मासवर्षाणामूहर्तौ दयपर्वणामू॥ दिनर्त्यमासांगं व्याख्यातं लगध्वो ब्रवी
त् ॥ २९ ॥ सोमसूर्यस्त्रिचरितो लोकां लोके च ॥ संमितं सोमसूर्यस्त्रिचरितो विद्वा
न्वेदविदश्रुते ॥ ३० ॥ ६ ॥ विषुवंतद्गुणं द्वाभ्यां रूपहीनं तुषड्गुणं ॥ यत्तद्व्यंता निपर्वी
णितथोर्ध्वसातिथिर्भवेत् ॥ ३१ ॥ माघशुक्लप्रवृत्तस्तपौषहस्तसमापिनः ॥ युग
स्य पंचवर्षाणिकालज्ञानं प्रचक्षते ॥ ३२ ॥ तृतीयां नवमीं चैव द्यौर्णमासी च यो दर्श
॥ षष्ठी च विषुवां प्रोक्ता द्वादश्यं च समं भवेत् ॥ ३३ ॥ चतुर्दशी मुपवसयस्तथा भवेद्य

३६
१०

योदिनोदिनमुपैतिचंद्रमाः॥माद्यशुक्लाहिकोयुंक्तेस्त्रविष्टायंचवार्षिकीम्॥३४॥यथा
शिखामयूरणां नागानां मणयो यथा॥तद्वदेदंगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितं।
॥३५॥वेदाहियज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिंताश्च यज्ञाः॥तस्मादिदं का
लविधानशास्त्रं योज्योतिषं वेदसवेदयज्ञान्यो ज्योतिषं वेदसवेदयज्ञानिति ॥३६॥
पंचसंवत्सरंप्रपद्येते कार्याः कलादशचयाः पर्वसविताविषुवं सप्त॥इति ज्योतिषं स
माप्तं॥ ॥ॐम्॥अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा॥शास्त्रानुपूर्व्यं तर्क
द्विधा योक्तं लोकवेदयोः॥१॥प्रसिद्धमपिशब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः॥पुनर्व्यक्ती

करिषामिवाचउच्चारणेविधिं॥२॥ त्रिषष्टिश्चतुषष्टिर्वावर्णाः शंभुमतेमताः॥ प्राति
प्राकृतेसंस्कृतेचापिस्वयंप्रोक्ताः स्वयंभुवा॥३॥ स्वराविंशतिरेकश्चस्यशीनांपंचविंश
तिः॥ यादयश्चस्मृताह्यष्टौचत्वारः श्रयमास्मृताः॥४॥ अनुस्वारेविसर्गश्चकःपो
चापिपराश्रितो॥ दुष्टष्टश्चेतिविज्ञेयोल्लकारः प्लुतच॥५॥१॥ आत्माबुध्यासमे एव
त्यार्थान्मनोयुंङ्क्तेविवक्षया॥ मनःकायान्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतं॥६॥ मारु
तःस्तूरसिचरन्मंद्रजनयतिस्वरं॥ प्रातःसवनयोगंतच्छंदोगायत्रमाश्रितं॥७॥ कंठे
माध्यंदिनयुगंमध्यमंत्रैष्टुभानुगं॥ तारंतातरियसवनंशीर्षेण्यंजागतानुगं॥८॥ सोदी

शिक्षा ११ ॐ मूर्ध्निभिहतो वक्रमापद्यमारुतः । वर्णाजनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ १० ॥ स्वरतः का
लतस्यानास्त्रयलानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्रादुर्निपुणं तं निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदान्तश्चा
नुदान्तश्च स्वरितश्च सरास्त्रयः । ह्रस्वादीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदान्ते निषा
दगांधारा वनुदान्तः ऋषभधेवतो । स्वरितः प्रभवा ह्येतेषु मध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्या
नानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालुच ॥ १३ ॥ ओभा
वश्च विवृत्तिश्च शषसारिफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्यो
वप्रसंधानमुकारादिपरंपदं । स्वरांतंतादृशं विद्याद्यदन्यद्वक्तृमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं

पयस्कं १

मध्येतुकंपयेकंपमुभोपात्रैर्वीसमोभवेत्। सरंगंकंपंरथावेतिनिदर्शनं ॥ ३० ॥ एवंवर्णाः प्र
योक्तव्यानाव्यक्तानचपाडिताः। सम्यग्वर्णप्रयोगेणब्रह्मलोकेमहायते ॥ ३१ ॥ ६ ॥ गीतीश
ग्राशिरःकंपीतथालिखितपाठकः। अनर्थज्ञोत्यकंठश्चषडेतेपाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यम
क्षरव्यक्तिःपदछेदस्तुसुस्वरः। धैर्यलयसमर्थचषडेतेपाठकागुणाः ॥ ३३ ॥ शंकितंभीतमु
द्वष्टमव्यक्तमनुनासिकं। काकस्वरंशिरसिगतंतथास्थानविवर्जितं ॥ ३४ ॥ उपांशुदृष्टवर्ति
तंनिरस्तं विलंबितं गद्गदितं प्रगीतं। निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरंचवदेन्नदीनंतुसानुनास्य
॥ ३५ ॥ प्रातःपठेन्नित्यमुरस्थितेन स्वरेण शार्दूलज्ञतोपमेन। मध्यंदिनेकंठगतेन चैव चक्रं

राक्षा ३३
३३
द्वसंकूजितसंनिभेन ॥ ३६ ॥ तारंतु विद्यात्सवनं नृत्यं शिरो गतं तच्च सदा प्रयोज्यं । मयूर
हंसान्यभूतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरस्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचो स्पृष्टाय ण स्त्रीषु नेमिः स्पृ
ष्टाः शरः स्मृताः । शेषा स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ यमो नुमा सिकान ना
होनादिनो ह्यष्टमः । ईषन्नादाय एंजश्च श्वा सिनस्तुखफादयः ॥ ३९ ॥ ईषच्छासांश्च
विद्याद्धोर्धो मेतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥ खं दः पादो
तु वेदस्य हस्तो कल्पोऽथ पथ्यते । ज्योतिषामयनं च क्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा
घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं । तस्मात्सांगमधीत्येव ब्रह्मलोके महायते ॥ ४२ ॥ ८ ॥

उदात्तमाख्यातिवृषांगुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्टमर्धा। उपातमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठि
 कायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनी विद्यात्प्रचयं मध्यतो गुलिं। निहतं तु कनिष्ठि
 कां स्वरितोपकनिष्ठिकां ॥ ४४ ॥ अंतोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमुनुदात्तं नीचस्वरितं। मध्यो
 दात्तं स्वरितं द्युदात्तं श्रुदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्व
 र्वहस्पतिरिंद्रा बृहस्पती। अग्निरित्यंतोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं वदत्यनुदात्तं वा
 र्यं नीचस्वरितं ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितं। बृहस्पतिरिति द्युदात्तमिंद्रा बृ
 हस्पती इति श्रुदात्तं ॥ ४७ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्नुदात्त उदाहृतः। स्वरितः कर्णमूली

नतस्य पाठे माक्षः माक्षोस्ति पापाहे रिक्त्विल्विषात्
शुतीयायां तत् वक्तुं स्वभावं
सुव्यवस्थितं

४ क्षा. यः सर्वस्ये प्रचयस्मृतः ॥ ४८ ॥ ९ ॥ चाषस्तुवदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखीरोति त्रिमा
त्रन्तु न कुलस्त्वर्धमात्रकं ॥ ४९ ॥ कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितं । नतस्य पाठे माक्षो-
स्ति पापाहे रिक्त्विल्विषात् ॥ ५० ॥ सुतीर्यादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितं । सुस्वरे
ण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्मराजते । ५१ ॥ मन्त्रोद्गीतः स्वरतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाहार्थतो
सवाग्वज्रायजमानं हि न स्तिययेंद्रशत्रुः स्वरतो पराधात् ॥ ५२ ॥ अवक्षरं दनायुष्यं विस-
रं व्याधिपीडितं । अक्षताशं स्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु यो धाते स्व- रा-
रवर्णविवर्जितं । न ग्यजुः सामभिर्दग्धो विद्योनिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ हस्तेन वेदं यो धा ११

तेस्वरवर्णार्थसंयुते। सग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥ १०। शंकरः शंकरं
प्रादाद्वाक्षीपुत्राय धामते। वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवी वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥ येनाक्षर
समाम्नायमधिगम्य मद्देश्वरात्। कस्तं व्याकरां प्रोक्तं तस्मै पाणिनयेन नमः ॥ ५७ ॥ येन
धोतागिरः पुंसो विमलेः शब्दवारिभिः। तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै ॥ ५८ ॥ अज्ञानाध
स्य लोकस्य ज्ञानां जनशलाकया। चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिः
सृतामिमां यः दूहयठे त्रयतश्च सदा द्विजः। स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं
चसुखं समश्नुते दिवाति दिवाति ॥ ६० ॥ ११ ॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां

१०२ यथागीत्यचोऽष्टष्टोदान्तं चापस्तुशंकर एकादश ॥ इति शिक्षा समाप्तः ॥ ॥ ॐ गोः। ग्मा।
२५ ज्मा। क्ष्मा। क्षा। क्षुमा। क्षोणी। क्षितिः। अवनिः। उर्वर। पृथ्वी। मुही। रिपः। अदितिः। इच्छा। नि
र्ज्ञेतिः। भूः। भूमिः। पूषा। गातुः। गोत्रेत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि ॥ १॥ हेम। चंद्र।
रुक्मं। अयः। हिरण्यं। पेशः। रुशनं। लोहं। कनकं। कांचनं। भर्म। अमृतं। मरुत। दन्त्रं। जा
तरूपमिति पंचदश हिरण्यनामानि ॥ २॥ अंबरं। वियत। व्योम। बर्हिः। धन्व। अंतरि
क्षं। आकाशं। आपः। पृथिवी। भूः। स्वयंभूः। अध्वा। पुष्करं। सगरः। समुद्रः। अध्वरमि
ति षोडशं तरिक्षनामानि ॥ ३॥ स्वः। पृश्निः। नाकः। गोः। विष्टपू। नभ इति षट्साधारणा

नि॥४॥ खेदेयः। किरणाः। गावः। रश्मयः। अभीशवः। दीधितयः। गभस्तयः। वनं। उस्त्राः।
वसवः। मरीचिपाः। मयूखाः। सप्तन्नपयः। साध्याः। सुपर्णा इति पंचदशरश्मिनामानि
॥५॥ आताः। आशाः। उपराः। आष्ठाः। काष्ठाः। व्योम। ककुभः। हरित इत्यष्टौ दिग्गमानि
॥६॥ श्यावी। क्षपा। शर्वरी। अक्तुः। ऊर्म्या। राम्या। यम्या। नम्या। दोषा। तक्ता। तमः। रजः
। असिक्री। पयस्वती। तमस्वती। घृताची। शिरिणा। मोकी। शेगी। ऊधः। पयः। हिमा।
वस्वाति त्रयोविंशती रात्रिनामानि ॥७॥ विभावरी। स्नरी। भास्वती। ओदती। चित्रा
मघा। अर्जुनी। वाजिनी। वाजिनीवती। सुन्नावरी। अहना। द्योतना। खेत्या। अरुणी।

नि० १ सूनुता।सूनुतावती।सूनुतावरातिषोडशोषोनामानि॥५॥ वस्तोः।द्युः।भानुः।वासरं।
 ६ स्वसराणि।घ्नसः।धर्मः।धृणः।दिनं।दिवा।दिवेदिवे।द्यविद्यवीतिद्वादशाहर्नामानि॥६॥
 अद्रिः।ग्रावा।गोत्रः।वलः।अश्रः।पुरुभोजाः।वलिशानः।अश्मा।पर्वतः।गिरिः।वृजः
 ।चरुः।वराहः।शंवरः।रोहिणः।रोवतः।फलिगः।उपरः।उपलः।चमसः।अहिः।अभ्रं
 ।बलाहकः।मेघाः।दृतिः।ओदनः।वृषधिः।वृत्रः।असुरः।कोशद्रुतित्रिंशन्मेयनामा
 नि॥१०॥श्लोकः।धारा।दृळा।गोः।गौरा।गांधर्वः।गुभीरा।गंभीरा।मंद्रा।मंद्राजनी।वा रा
 शा।वाणी।वाणीची।वाणः।पुविः।भारती।धमनिः।नाळीः।मेळिः।मेना।सूर्या।सरस्व १६

निधे २० नदी १० को २१०५०

ती। निवित्। स्वाहा। वृगुः। उपदिः। मायुः। काकुत्। जिह्वा। घोषः। स्वरः। शब्दः। स्वनः। श
कृ। होत्रा। गीः। गाय। गणः। धेना। ग्नाः। विपा। नना। कशा। धिषणा। नोः। अक्षरं। महा
। अदितिः। शची। वाक्। अनुष्टुप्। धेनुः। वल्गुः। गन्दा। सरः। सुपण्शि। वेकुरेति सप्तपं
चाशद्वाङ्गमानि॥११॥ अर्णः। क्षोदः। क्षय। नभः। अंभः। कबंधं। सलिलं। वाः। वनं। घृतं।
मधु। पुरीषं। पियलं। क्षीरं। विषं। रेतः। कशः। जन्म। वृवूकं। बुसं। तुग्या। बर्बुरं। सुक्षेम। ध
रुणं। सुरा। अरुरिंदानि। ध्वस्सन्वत्। जामि। आयुधानि। क्षयः। अहिः। अक्षरं। स्तोतः। तृ
प्तिः। रसः। उदकं। पयः। सरः। भेषजं। सहः। शवः। यहः। ओजः। सुखं। क्षत्रं। आवयाः। शु

१२

१७

भू। यादुः। भूतं। भुवनं। भविष्यत्। आपः। महत्। व्योम। यशः। महः। सण्डिकं। सृता। सती
 नं। गहनं। गभीरं। गंभरं। दुर्। अन्नं। हविः। सद्यः। सदन्नं। सुतं। योनिः। नृतस्य योनिः। सत्यं।
 नीरं। रयिः। सत्। पूर्णं। सर्वं। अक्षितं। बर्हिः। नाम। सर्पिः। अपः। पवित्रं। अमृतं। द्दुः।
 हेम। स्वः। सगीः। शंबरं। अभ्यं। वपुः। अंबु। तोयं। तूयं। कृपीरं। शुक्रं। तेजः। स्वधा। वारि।
 जलं। जलापं। इदमित्येकशतमुदकनामानि ॥ १२ ॥ अवनयः। यव्याः। खाः। सीराः।
 स्त्रोत्याः। अन्यः। धुनयः। रुजानाः। वक्षणाः। खादो अर्णीः। रोधचक्राः। हरितः। सखिः।
 अयुवः। नभन्वः। वृध्वः। हिरण्यवर्णाः। रोहितः। सस्रुतः। अर्णीः। सिंधवः। कुल्याः। वूर्यः।

कां

१७

रा

१९

उर्वीः। इरावत्यः। पार्वत्यः। स्वर्वत्यः। ऊर्जस्वत्यः। पयस्वत्यः। तरस्वत्यः। सरस्वत्यः। हरस्वत्यः।
रोधस्वत्यः। भास्वत्यः। अजिगः। मातरः। नद्यदितिसप्तत्रिंशन्नदीनामानि॥१३॥ अत्यः।
हयः। अवी। वाजी। सप्तिः। वह्निः। दधिकाः। दधिकावा। एतग्वः। एतशः। पेदूः। दोर्ग
हः। ओच्चैश्रवसः। ताक्ष्यः। आशुः। ब्रध्नः। अरुषः। मांश्चत्वः। अव्यययः। श्येनासः।
मुपर्णाः। पतंगाः। नरः। द्वार्याणां। हंसासः। अश्वा इति षड्विंशतिरश्वनामानि॥१४॥
॥ हरीदंश्य। रोहितोम्नेः। हरित आदित्यस्य। रासंभावश्चिन्तोः। अजाः। दृष्टः। एष
त्यो मरुतां। अरुण्या गावउषसां। श्यावाः सवितुः। विश्वरूपा बृहस्पतेः। नियुतो वा

१ योरिति दशादिष्टोपयोजना नि ॥ १५ ॥ भ्राजते । भ्राशते । भ्राश्यति । दीदयति । शोचति । भं
८ दते । भंदते । रोचते । ज्योतते । द्यातते । द्युमदित्येकादशज्वलतिकर्माणि ॥ १६ ॥ जमत् ।
कल्मलीकिनं । जंजणाभवन् । मल्मलाभवन् । अर्चिः । शोचिः । तपः । तेजः । हरः । हृषिः ।
शृंगाणि शृंगाणीत्येकादशज्वलतो नामधेयानि ॥ १७ ॥ गोर्हेमांवरं स्वः खेदय आता
श्यावी विभावरी वस्तोरदिः श्लोकोर्णो वनयो ल्या हरी इंद्रस्य भ्राजते जमदितिस १
सदश । इति निघंटो प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ अपः । अप्रः । दंसः । वेषः । वेपः । विष्टी । व्रतं
कर्वरं । करुणं । शक्न । क्रतुः । करणानि । करंसि । करि क्रतु । करंती । चक्रत् । कर्त्तु । क

तिदभ्नोतिदिद्युदिरज्यतिराष्ट्रीद्वाविंशतिः ॥ ॥ इति निघंटो द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॐ
 उरु। तुवि। पुरु। भूरि। शस्वतू। विश्वं। परीणसा। व्यानशिः। शतं। सहस्रं। सलिलं। कुविदि
 तिद्वादशबहुनामानि ॥ १॥ शहनू। ह्रस्वः। निघघः। मायुकः। प्रतिष्ठा। रुधु। वम्भकः। द
 भ्रं। अर्भकः। क्षुल्लकः। अल्पइत्येकादशह्रस्वानामानि ॥ २॥ महतू। ब्रध्नः। शघः। वृहतू। उ
 क्षितः। तवसः। तविषः। महिषः। अभ्वः। शमुक्षाः। उक्षा। विहायाः। यद्गः। विवक्षिथ।
 विवक्षसे। अंभृणः। माहिनः। गभीरः। ककुहः। रभसः। ब्राधनू। विरशू। अद्रुतं। वं
 हिष्ठः। बर्हिषदिति पंचविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३॥ गयः। रुदरः। गर्तः। हर्म्य। अस्तं।

१०३ परस्यं। दुशेणे। नीलं। दुर्याः। स्वसराणि। अमा। दमे। हन्तिः। योनिः। सप्त। शरणं। वरुथं। छेदिः
 ३ छदिः। छाया। शर्म। अज्मेति द्वाविंशतिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥ इरज्यति। विधेम। सपर्यति। न
 मस्यति। दुवस्यति। सधोति। सणद्धि। सछति। सपति। विवासतीति दशपरिचरणकर्मा
 णः ॥ ५ ॥ शिंवाता। शतरा। शानपंता। शिल्पुः। स्यूमकं। शेवृधं। मयः। सुगम्यं। सुदिनं।
 शूषं। शुनं। शग्मं। भेषजं। जलाषं। स्योनं। सुम्नं। शेवं। शिवं। शं। कमिति विंशतिः सुख
 नामानि ॥ ६ ॥ निर्णिकु। वव्रिः। वर्षः। वपुः। अमति। अम्रः। सु। अम्रः। पिष्टं। पेशः। रुश
 नं। मरुत्। अर्जुनं। ताम्रं। अरुषं। शिल्पमिति षोडशरूपनामानि ॥ ७ ॥ अस्त्रेमा। अने

रा
 २

जौ। घृतनाज्यं। अभाके। सुमीके। मुमुसुत्या। नेमधिता। संकाः। समितिः। समनं। मीन्हे। घ
 तनाः। स्पर्धः। मृधः। घृत्सु। समत्सु। समर्थे। समरणे। समोहे। समित्ये। संख्ये। संगे। संय
 गे। संगुथे। संगुमे। वृत्रुर्थे। एक्षे। आणो। शूरसातो। वाजसातो। समनीके। खले। खजे।
 पोंस्ये। मृदाधुने। वाजे। अज्म। सद्ये। संयत्। संवत इति षड्वत्वारिंशं संग्रामनामानि। ए॥
 इन्वति। नक्षति। आक्षाणः। आनट्। आष्ट। आपानः। अशत्। नशत्। आनशे। अश्रुत
 इति दश व्याप्तिकर्माणः॥ १८॥ दुन्नेति। श्रयति। ध्वरति। धूर्वति। वृणक्ति। वृश्चति। कुण्व
 ति। कुंतति। श्वसिति। नभते। अर्दयति। स्तृणति। स्नेहयति। यातयति। स्फुरति। स्फुल

१०२ ति। निवेपंतु। अवतिरति। वियातः। आतिरत्। तच्छित्। आखंडल। दूणाति। रम्णाति। शृणा
२ ति। शुम्नाति। तूणेच्छि। ताच्छि। नितोशते। निवर्हयति। मिनाति। मिनोति। धमतीतित्र
यस्त्रिंशद्दधकर्मणः॥ १८॥ दियुत्। नेमिः। हेतिः। नमः। पविः। सूकः। वृकः। वधः। वज्रः
। अर्कः। कुत्सः। कुलिशः। तुंजः। तिग्मः। मेनिः। स्वधितिः। सायकः। परशुरित्यष्टाद
शवज्जनामानि॥ २०॥ दुरज्यति। पत्येते। क्षयेति। राजतीतिचत्वारेश्वर्यकर्मणः॥ २१॥
राष्ट्री। अर्यः। नियुत्तान्। दनदनदतिचत्वारश्वरनामानि॥ २२॥ ॥ अपस्तुअनुष्या
आयुत्य। गुवोवश्म्यं धु। आवयुत्यो जोमघमघ्यारेळतेहेळोवर्ततेनुतुच्छिदृणुइन्व

चति। ऋच्छति। तुरीयति। चतति। अतति। गति। इयक्षति। सश्रति। त्सरति। रंहति। यत
ते। भ्रमति। भ्रजति। रजति। लजति। क्षियति। धमति। मिनाति। ऋण्वति। ऋणोति। स्व
रति। सिसर्ति। वेषिष्टि। योषिष्टि। रिणति। शयते। रेजति। दध्यति। दुन्नाति। युध्यति।
धन्वति। अरुषति। आर्यति। डीयते। तकति। दीयति। ईषति। फणति। हनति। अर्दति।
मर्दति। ससृते। नसते। हर्यति। दूयति। ईर्त्ते। ईर्यते। ज्वयति। श्वान्रति। गंति। आगनीगं
ति। जंगंति। जिन्वति। जसति। गमति। ध्रति। ध्राति। ध्रयति। वहते। रथयति। जेहते। षः
कति। क्षुंपति। श्नाति। वार्ति। याति। दूषति। द्राति। दूळति। एजति। जमति। जवति। वंचति।

ने०२

२१

अनिति। पर्वते। हंति। सेधेति। अगन्। अजगन्। जिगोति। पतति। इन्वति। इर्मति। इवति।
वेति। हर्येतात्। एति। जुगायात्। अयुथुरितिद्वा विंशं शतं गतिकर्माणः॥१४॥ नु। मक्षु।
द्वत्। ओषं। जीराः। जूर्णिः। रूर्ताः। रूघनासः। शीभं। तृषु। त्र्यं। तूर्णिः। अर्जिरं। भुर
प्युः। शु। आशु। प्राशुः। तृत्तुजिः। तृत्तुजानः। तुज्यमानासः। अज्राः। साचीवित्। द्युग
त्। ताजत्। तरणिः। वातरं हादति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि॥१५॥ तुळित्। आसात्।
अंबरं। तुर्वशे। अस्तमीके। आके। उपादे। अवीके। अंतमानां। अवमे। उपम इत्येकाद
शान्तिकनामानि॥१६॥ रणः। विवाक्। विखादः। नदनुः। भरो। आक्रंदे। आहवे। आ

राम

२१

विंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥ आवयति । भवति । बभस्ति । वेति । वेवेष्टि । अविष्यन् । वसति
। भुसथः । बृध्वा । द्रुतातिदशान्तिकर्माणः ॥ ८ ॥ ओजः । पाजः । शवः । तुवः । तरः । तक्षः
। शर्धः । बाधः । नृम्या । तविषी । शुष्मं । शुष्मं । दक्षः । वीचु । ओत्तं । शृषं । सहः । यहः । वधः
। वर्गः । वृजनं । वृक् । मज्जना । पोंस्यानि । धूर्णसिः । द्रविणं । स्पंदासः । शंबरमित्यष्टाविं
शतिर्वलनामानि ॥ ९ ॥ मुघं । रिक्कणः । रिक्क्यं । वेदः । वरिवः । श्वान्नं । रत्नं । रयिः । क्षत्रं । भ
गः । मीढुं । गयः । द्युम्नं । दृद्रियं । वसु । रायः । राधः । भोजनं । तना । नृम्या । बंधुः । मेधा ।
यशः । ब्रह्म । द्रविणं । श्रवः । वृत्रं । वृत्तमित्यष्टाविंशतिरेवधननामानि ॥ १० ॥ अघ्न्या ।

१२
२०
उस्त्रा। उस्त्रियो। अही। मही। अदितिः। दूळा। जगती। शक्करीतिनवगोनामानि॥११॥ रेळ
ते। हेळते। भामते। भृणीयते। भ्रीणाति। भ्रेषति। दोधति। वनुष्यति। कंपते। भोजतद्
तिदशकुध्यतिकर्माणः॥१२॥ हेळः। हरः। हृणिः। त्यजः। भामः। एहः। दूरः। तपुषी। जू
र्णिः। मनुः। व्यथिरित्येकादशक्रोधनामानि॥१३॥ वर्तते। अयते। लोटते। लोटते। स्यं
दते। कसति। सर्पति। स्यमति। स्रवति। संसते। अवति। श्रोतति। धंसति। वेनति। मा
ष्टि। भुरण्यति। शवति। कालयति। पेलयति। कंदति। पिस्यति। विस्यति। मिस्यति।
प्रवते। प्लवते। च्यवते। कर्वते। गवते। नवते। क्षोदति। नक्षति। साक्षति। सस्रति। स

राम

२०

तौः। कर्तुर्वै। रुत्वी। धीः। शची। शची। शमी। शिमी। शक्तिः। शिल्पमिति षड्विंशतिः कर्मना
मानि ॥ १ ॥ तुक्। तुक्। तनयः। तोक्म। तक्म। शेषः। अमः। गयः। जाः। अपत्यं। युद्धः। सु
नुः। नपात्। प्रजा। बीजमिति पंचदशापत्यनामानि ॥ २ ॥ मनुष्याः। नरः। ध्रुवाः। जंत
वः। विशः। क्षितयः। रुष्टयः। चूर्षणयः। न दुषः। हरयः। मर्याः। मर्त्याः। मर्त्ताः। ब्राह्मः।
तुर्वशाः। दुह्यवः। आयवाः। मदवः। अनवः। पूरवः। जगतः। तस्युषः। पंचजनाः। विवस्व
तः। एतना इति पंचविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ ३ ॥ आयती। चवाना। अभाश। अमवा
ना। विनंग्रसो। गभस्ती। करस्ते। वाहू। भुरिजो। क्षिपस्ती। शक्करी। भरिन्ने इति द्वादश

१०२ दुनामानि ॥४॥ अगुवः। अण्वः। क्षिपः। त्रिशः। शर्याः। रशनाः। धीतयः। अथर्यः। विर्यः। कक्ष्याः
 २ अवनयः। हूरितः। स्वसारः। जामयः। सनाभयः। योक्राणि। योजनानि। धुरः। शारवाः। अ
 भीशवः। हीधितयः। गभस्तय इति द्वाविंशतिरंगुलिनामानि ॥५॥ वस्मि। उश्मसिषे
 वेति। वेनति। वेसति। वांछति। वष्टि। वृनोति। जुषते। हर्यति। आचके। उशिकू। मन्यते। छ
 त्सत्। चाकनत्। चुकमानः। कनति। कानिषदित्यष्टादशकांतिकर्माणि ॥६॥ अंधः। १९
 वाजः। पयः। श्रवः। पृथः। पितुः। सुतः। सिने। अवः। क्षुधासिः। इच्छा। इषं। ऊर्कः। रसः। सु
 धा। अर्कः। क्षयानेमः। सुसं। नमः। आयुः। सुनता। ब्रह्म। वर्चः। कीलालं। यश इत्यष्टा
 २

इति ॥ २

नसः। अग्रसत्र। इष्मिणः। वाहः। परितकन्या। सुविते। दयते। नूचित्। तूच। दावने। अकूपा
रस्य। शिश्रीते। सुतुकः। सुप्रायणाः। अप्रायुवः। च्यवनः। रजः। हरः। जुद्धरे। व्यंतः। क्राणाः।
वाशी। विषुणः। जामिः। पिता। शंयोः। अदितिः। एरिरे। जसुरिः। जरते। मंदिने। गोः। गा
तुः। हंसयः। तूतावाचयसे। वियुते। सधक्। अस्याः। अस्येति द्विषष्टिः पदानि ॥१॥ स
स्निं। वाहिष्ठः। दूतः। वाक्शानः। वार्यं। अंधः। असश्चंती। वनुष्यति। तरुष्यति। मंदनाः
। आहूतः। नदः। सोमो अक्षाः। श्वात्रं। ऊतिः। हासमाने। पड्डुः। ससं। द्विता। ब्राः। वरा
हः। स्वसराणि। शर्याः। अर्कः। पविः। वक्षः। धन्वं। सिनं। इत्या। सचा। चित्। आ। द्युमं।

५ पवित्रं। तोदः। संचाः। शिपिविष्टः। विस्तुः। आघगिः। दृथुजयाः। अथर्यु। काणुका। अ
 ७ ध्रिगुः। आंगूषः। आपांतमन्युः। रमशा। उर्वशी। वयुनं। वाजपस्त्यं। वाजगंध्यं। गंध्यं। गु
 धिता। कौरयाणः। तौरयाणः। अद्रयाणः। हरयाणः। आरितः। व्रंही। निःष्वपी। तर्णी
 शं। क्षुंयं। निचुंपुणः। पदिं। पादुः। वृकः। जोषवाकं। रुत्तिः। श्वघ्ना। समस्य। कुटस्य। चर्ष
 णिः। शंबः। केषयः। तूतुमाकषे। अंसत्रं। काकुदं। वीरिटे। अछ। परि। ई॥ सी॥ एनं। ए
 नां। सृणिरिति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि॥ २॥ आशुशुक्षणिः। आशाभ्यः। काशिः
 । कुणारुं। अलातणः। सललूकं। कसयं। विसुहः। वीरुधः। नक्षद्रामं। अस्कधोयुगनि

रा
 २

दानः। सप्रः। सुशिप्रः। शिप्रे। रंसु। द्विवर्हीः। अक्रः। उराणः। स्त्रियानां। स्त्रिपाः। जवारु। जरू
 थं। कुलिशः। तुंजः। बर्हणा। तननुष्टिं। इलीविशः। कियेधाः। भ्रमिः। विष्यितः। तुरीयं।
 रास्यिनः। संजतिः। रजुनीती। प्रतदूस्। हिमोत। चोष्क्यमाणः। चोष्क्यते। सुमत्। दि
 विष्टिषु। दूतः। जिन्वति। अमत्रः। सचीषमः। अनर्शरातिं। अनवी। असा मि। गल्दया।
 जल्हवः। वृकुरः। वेकनायान्। अभिधेतन। अंदुरः। वतः। वाताप्यं। चाकनू। रथयति।
 असक्रं। आधवः। अनवब्रवः। सदात्वे। शिरिंबिठः। पराशरः। क्रिविर्दत्ता। करुळता।
 दनः। शारारुः। इंदुयुः। कीकटेषु। बुंदः। वृंदे। किः। उल्वं। सवीसम्वीसमितित्रयस्त्रिं

शच्छतंपदानि ॥ ३ ॥ जहासस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ॥ ॥ इतिनिघंटोचतुर्थोऽध्यायः ॥
॥ ॥ ॐ अग्निः ॥ जातवेदाः ॥ वैश्वानर इति त्रीणि पदानि ॥ १ ॥ इविणोदाः ॥ इध्मः ॥ तनून
पात् ॥ नराशंसः ॥ इळः ॥ बर्हिः ॥ द्वारः ॥ उषासानक्ता ॥ देव्या होतारा ॥ तिस्रो देवाः ॥ त्वष्टा ॥ व
नस्पतिः ॥ स्वाहा कृतय इति त्रयोदश पदानि ॥ २ ॥ अश्वः ॥ शकुनिः ॥ मंउकाः ॥ अक्षाः ॥ ग्रा
वाणः ॥ नराशंसः ॥ रथः ॥ दुंदुभिः ॥ इषुधिः ॥ हस्तघ्नः ॥ अभीशवः ॥ धनुः ॥ ज्या ॥ इषुः ॥ अश्वा
जनी ॥ उलूखलं ॥ वृषभः ॥ दुघणः ॥ पितुः ॥ नद्यः ॥ आपः ॥ ओषधयः ॥ रात्रिः ॥ अरण्यानी ॥
श्रद्धा ॥ पृथिवी ॥ अघा ॥ अग्नायी ॥ उलूखलमुसले ॥ हविर्द्विने ॥ द्यावापृथिवी ॥ विषाद्

छुतुङ्गी। आह्वि। शुनासीहो। देवीजोष्टी। देवीऊर्जोदुतातिषट्त्रिंशत्यदानि॥३॥ वायुः
।वरुपाः। रुद्रः। इंद्रः। पर्जन्यः। बृहस्पतिः। ब्रह्मणस्पतिः। क्षेत्रस्यपतिः। वास्तोष्यतिः। वा
चस्पतिः। अपानपात्र। यमः। मित्रः। कः। सरस्वान्। विश्वकर्मा। तादृश्यः। मन्युः। दधिन्नाः
। सविता। त्वष्टा। वातः। अग्निः। वेनः। असुनीतिः। ऋतः। इंद्रुः। प्रजापतिः। अहिः। अ
हिर्बुध्न्यः। सुपर्णः। पुरुरवा इति द्वात्रिंशत्यदानि॥४॥ श्येनः। सोमः। चंद्रमाः। मृत्युः।
विश्वानरः। धाता। विधाता। मरुतः। रुद्राः। ऋभवः। अंगिरसः। पितरः। अथर्वीणः।
भृगवः। आह्याः। अदितिः। सरमा। सरस्वती। वाक्। अनुमतिः। राका। सिनीवाली। कु

मा।अनेयः।अनवद्यः।अनभिशस्यः।उक्थ्यः।सुनीथः।पाकः।वामः।वयुनमितिदश
प्रशस्यनामानि॥८॥केतुः।केतः।चेतः।चिन्तः।क्रतुः।असुः।धीः।शची।माया।वयुनं।
अभिरव्येत्येकादशप्रज्ञानामानि॥९॥वद्।श्रुतः।सुत्रा।अद्वा।इत्या।स्ततमितिषट्सत्य
नामानि॥१०॥चिक्यत्।चाकनत्।अचक्ष्म।चष्टे।विचष्टे।विचर्षणिः।विश्वचर्षणिः।
अवचाकशदित्यष्टोपश्रुतिकर्माणः॥११॥हिकं।नुकं।सुकं।आहिकं।आकी।नकिः।
माकिः।नकी।आकृतनवोत्तराणिपदानिसर्वपदसमाम्नानाय॥१२॥इदमिव।इदंय
था।अग्निर्नये।चतुरश्विद्दमानात्।ब्राह्मणाव्रतचारिणः।वृक्षस्यनुतेपुरुदूतव

३३ याः। जारआभगं। मेघोभूतो३भियन्नयः। तद्रूपः। तद्धर्षाः। तद्धृत्। तथेत्युपमाः॥ १३॥ अर्च
 ४ ति। गायति। रिभति। स्तोभति। गृर्धयति। गृणाति। जरते। द्रयते। नदति। पृछति। रिहति।
 धमति। रुपायति। रुपण्यति। पनस्यति। पनायते। वल्गुयति। मंदते। भंदते। छंदति। छ
 दयते। शशमानः। रंजयति। रजयति। शंसति। स्तोति। योति। रोति। नोति। भनति। प
 णायति। पणते। सपति। पपृक्षाः। महयति। वाजयति। पूजयति। मन्यते। मदति।
 रसति। स्वरति। वेनति। मंद्रयते। जल्पतीति चतुश्चत्वारिंशद्वर्तितिकर्माणः॥ १४॥ ॥
 विघ्नः। विघ्नः। गृत्सः। धीरः। वेनः। वेधाः। कणूः। श्रुभुः। नवेदाः। कविः। मनीषी। मंधा

रा
 २१

ता। विधाता। विपः। मनश्चित्। विपश्चित्। विपन्यवः। आकेनिपः। उशिजः। कीस्तासः। अ
द्वातयः। मतयः। मतुथाः। वाघतइति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि ॥ १५ ॥ रेभः। जरिता।
कारुः। नदः। स्नामुः। कीरिः। गेोः। स्तरिः। नादः। छंदः। स्तुप्। रुद्रः। रुपण्युरिति त्रयो
दशस्तोतृनामानि ॥ १६ ॥ यज्ञः। वेनः। अध्वरः। मेधः। विदथः। नार्यः। सवनं। होत्रा। इ
ष्टिः। देवताता। मखः। विष्णुः। इंदुः। प्रजापतिः। घर्मइति पंचदशयज्ञनामानि ॥ १७ ॥
भरताः। कुरवः। वाघतः। वृक्तवर्हिषः। यतस्त्रुचः। मरुतः। सबाधः। देवयवइत्य
ष्टावृत्तिङ्नामानि ॥ १८ ॥ ईमहे। यामि। मन्महे। इद्धि। शग्धि। पूर्द्धि। मिमिडि। मिमि।

३ हि।रि।रिडि।रिरीहि।पीपरत्।यंतारः।यंधि।दधुध्यति।मदेमहि।मनामहे।मायतइति
५ सप्तदशयाज्वाकर्माणाः॥१२॥दाति।दाशति।दासति।राति।रासति।एणक्षि।एणाति।
शिक्षति।तुंजति।मंहतइतिदशदानकर्माणाः॥२०॥परिस्रवा।पवस्व।अभ्यर्ष।आशिष
इतिचत्वारोध्येषणाकर्माणाः॥२१॥स्वपिति।सस्तीतिंदोस्वपितिकर्माणो॥२२॥कूपः।
कातुः।कर्तः।वव्रः।कारः।खातः।अवतः।क्रिविः।सरः।उत्सः।अश्रयदातृ।कारोतरातृ।
कुशयः।केवटइतिचतुर्दशकूपनामानि॥२३॥तृपुः।तक्का।रिभ्वा।रिपुः।रिक्का।रिहा
याः।तायुः।तस्करः।वनर्गुः।दुरश्चित्।मुषीवान्।मलिम्बुचः।अघशंसः।वृकइतिच

राम
२५

तुर्दशेवस्तेननामानि ॥ २४ ॥ निण्यं । सस्वः । सनुतः । हिरुकू । प्रतीच्यं । अपीच्यमितिषण्णरि
तांतर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥ आके । पराके । पराचेः । आरे । परावतद्वतिपंचद्वरनामानि ।
॥ २६ ॥ प्रत्तं । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व्यं । अक्कायेतिषट्पुराणनामानि ॥ २७ ॥ नवं ।
नूत्तं । नूतने । नव्यं । दूदा । दूदानीमितिषष्ठेवनवनामानि ॥ २८ ॥ प्रपित्वे । अभीके । दभ्रं ।
अर्भकं । तिरः । सतः । त्वः । नेमः । सक्षाः । स्तुभिः । वम्नीभिः । उपजिह्विका । ऊर्दरं । कूर्दरं ।
रंभः । पिनाकं । मेना । ग्राः । शेषः । वैतसः । अया । एना । सिषक्तु । सचते । भ्यसते । रिजतद्व
तिषड्विंशतिर्द्विंश उन्नराणिनामानि ॥ २९ ॥ स्वधे । पुरंधा । धिषणे । रोदसी । क्षोणा । अं

३ मसी। नभसी। रजसी। सदसी। सद्यना। घतवती। बहुले। गभीरे। गंभीरे। ओण्ये। चम्बो।
 ६ पार्श्वो। मही। उर्वर। पृथ्वी। अदिता। अही। दूरेअंते। अपारेअपारेइतिचतुर्विंशतिर्द्यावा
 पृथिव्यानीमधेयावि॥३०॥ उर्व१ दन्मयद्गयदूरज्यतिशिंवातानिर्णिगस्त्रेमाकेतुर्वडि
 क्यद्विकमिदमिवाचतिविप्रोरेभोयज्ञोभरताईमहेदातिपरिस्ववस्वपितिकूपस्तपु
 निर्ण्यमाकेप्रत्नंनवंप्रपित्वेस्वधेत्रिंशत्॥ ॥ इतिनिघंटीतृतीयोध्यायः॥ ॥ ॐ जहा
 । निधा। शिताम। मेहना। दमूनाः। मूषः। इषिरेण। कुरुतन। जदरे। तितउ। शिप्रे। मध्या
 । मंद्। ईमीतासः। कायमानः। लोघं। शीरं। विद्रधे। दुपदे। तुग्वनि। नंसंते। नसतः। आह

[OrderDescription]
,CREATED=07.08.20 15:13
,TRANSFERRED=2020/08/07 at 15:21:31
,PAGES=61
,TYPE=STD
,NAME=S0003443
,Book Name=M-2533-NIGHANTU
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=000000001.TIF
,FILE2=000000002.TIF

FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF

FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF

FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF

FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF

FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF

FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,